

XX АСР БОШЛАРИДА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА КЎНГИЛ ОЧАР МУАССАЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШ ВА РАҲБАР КАДРЛАР ФАОЛИЯТИ

Исаев Ойбек Ахмед ўғли

Термиз давлат Педагогика институти Тарих кафедраси мудири,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

<https://orcid.org/0009-0002-0033-0609>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Ушбу мақола XX аср бошларида Сурхондарё вилоятида кўнгилочар муассасалардан бири — Термиз ҳайвонот боғининг ташкил топиш тарихи, ривожланиш босқичлари ва раҳбар кадрлар фаолиятини архив ҳужжатлари асосида ёритишга бағишланган. Тадқиқотда 1934 йилда Ўлкашунослик музейи қошида "тирик бурчак" сифатида бошланган зоология бўлимининг 1939 йилга келиб мустақил Сурхондарё округ зооботаника боғига айланиши жараёни, ушбу йўлдаги дастлабки саъй-ҳаракатлар, молиявий масалалар ва унинг Иккинчи жаҳон уруши давридаги тақдири таҳлил қилинган. Шунингдек, Термиз ҳайвонот боғи фаолиятига 1934 йилдан ҳозирги кунгача ҳисса қўшган раҳбар кадрларнинг рўйхати ва уларнинг боғ ривожига хизматлари кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё вилояти, Термиз зооботаника боғи, XX аср бошлари, Ўлкашунослик музейи, раҳбар кадрлар, ҳайвонот боғи тарихи, архив ҳужжатлари.

Аннотация: Статья посвящена истории создания одного из увеселительных учреждений Сурхандарьинской области – Термезского зоопарка, этапам развития и деятельности руководящего состава на основе архивных документов. В исследовании рассматривается процесс преобразования зоологического отдела, начинавшегося как «живой уголок» при историко-краеведческом музее в 1934 году, в самостоятельный Сурхандарьинский окружной зооботанический парк к 1939 году, анализируются первые усилия в этом направлении, финансовые вопросы и его судьба в годы Великой Отечественной войны. Также представлен список руководящих работников, внесших вклад в

деятельность Термезского зоопарка с 1934 года по настоящее время, и их заслуги в развитии зоопарка.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, Термезский зооботанический парк, начало XX века, историко-краеведческий музей, руководящий состав, история зоопарка, архивные документы.

Abstract: This article is dedicated to the history of establishment of one of the entertainment institutions in Surkhondarya region - Termiz zoo, stages of development and activities of management personnel based on archival documents. In the study, the process of the transformation of the zoology department, which began as a "living corner" under the Museum of Local History in 1934, into an independent Surkhondarya District Zoobotanical Park by 1939, the initial efforts in this direction, financial issues, and its fate during the Second World War were analyzed. Also, the list of leading personnel who contributed to the activity of Termiz Zoo from 1934 to the present day and their services in the development of the zoo is shown.

Key words: Surkhondarya region, Termiz zoobotanical park, early 20th century, Museum of Local History, management staff, history of the zoo, archival documents.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XX асрнинг 20-йилларида мамлакатимиз ҳаётида янги ўзгаришлар содир бўлдики, бир қатор европача корхона ва ташкилотлар тузила бошланди. Худди шундай ташкилотлар қаторида маданий ва кўнгилочар муассасалардан бири зоопарк (ҳайвонот боғлари) пайдо бўла бошлади.

1921 йилнинг март ойида Туркистон генерал-губернаторлиги боғи ўрнида

Ботаника боғи ташкил этилиб, тажриба ва илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун Ўрта Осиё давлат университети тасарруфига берилди. Университет олимлари томонидан Ботаника боғи ҳудудида ҳайвонлар кўргазмаси ташкил этилиб, унинг негизида Тошкент ҳайвонот боғи вужудга келди. Тошкент ҳайвонот боғини ташкил этишда университетнинг зоолог олимлари Н. А. Кайзер, Н. Н. Кузнецова, В. Б. Тризна сингари мутахассисларнинг хизмати катта бўлган. Тошкент ҳайвонот боғи мустақил муассаса сифатида 1938 йилда тўлиқ шакллланган. Ана шундай маданий муассасалар қаторида Сурхон воҳасида ҳам зооботаника боғи ташкил этиш ишлари олиб борилган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 1933 йилнинг 17 сентябрида вилоят Ўлкашунослик музейи ташкил топган бўлса, 1934 йилнинг май ойида музей ходимлари ва мактаб ўқувчиларининг иштирокида музей ҳовлисида ноёб ҳайвон турларидан иборат тирик бурчак ташкил қилинди. 1934 йилнинг 7 июнига келиб, музейнинг тирик бурчагидаги ҳайвонлар сони 41 тага етди.

Жорий йилнинг 2 июлига қадар музейга келган томошабинлар учун кириш бепул эди. Аммо музейнинг тирик бурчагидаги ҳайвонларнинг кунлик емиши учун харажат талаб этилиши туфайли, 2 июль ҳолатига кўра, музейга ташриф буюрган томошабинларга пуллик хизмати йўлга қўйилди. 1935 йил 20 июлда округ кенгашининг қарори билан Сурхондарё вилоят туманлараро музейи округ музейига айлантирилди. Худди шу йилдан бошлаб, музей ходимлари Эски Термизни доимий равишда илмий жиҳатдан ўрганиш ишларини йўлга қўйдилар. Шунингдек, округ музейи қошида зоология бўлимини очиш ва зоология бўлими ҳисобида турган ҳайвонларни сақлаш билан боғлиқ харажатлар учун 10.000 рубль маблағ ажратиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Музей директори Г. В. Парфёнов музейдаги зоология бўлимининг фаолиятини кучайтириш мақсадида Тошкент шаҳрида хизмат сафарида бўлиб,

Тошкент ҳайвонот боғи билан яқиндан танишиб, улар фаолиятини ўрганиб қайтди. Шундан сўнг зоология бўлими фаолияти учун ажратилган маблағ ҳисобидан Г. В. Парфёнов Тошкент ҳайвонот боғидан 2 та айиқ, 3 та бўри, 3 та сиртлон ва бошқа ҳайвонларни сотиб олиб, Сурхондарё округ музейи зоология бўлими бошлиғи Д. Е. Аралов ва Шеробод тумани ўлкашунослик музейи директори Г. А. Журавлёвлар Термизга олиб келишди. Ушбу юборилган дастлабки ҳайвонлар кейинчалик Термиз шаҳар ҳайвонот боғининг энг биринчи экспонатлари бўлиб хизмат қилди.

1936 йилда округ музейнинг зоология бўлими муваффақиятли фаолият юритди. Мазкур йилларда зоология бўлими музейнинг ажралмас бўлаги сифатида расмий равишда тан олинди. Музей директори Г. В. Парфёнов, зоология бўлими бошлиғи Г. Н. Максимов, илмий ходимлар бўлими бошлиғи Г. А. Журавлёв ва Д. Е. Араловларни жалб этган ҳолда зоология бўлимини зооботаника боғига айлантириш режасини тузди ва уни амалга ошириш мақсадида Ўрта Осиё ботаника боғи директори Ф. В. Русанов, Москва ва Тошкент ҳайвонот боғлари раҳбарлари профессор П. А. Матафли ва доцент В. Курбатовларга мурожаат этиб, улардан амалий ёрдам сўради. Термиз шаҳрида зооботаника боғини яратиш ғояси ниҳоятда қизиқарли эди, чунки Термизнинг бошқа ерларда учрамайдиган ўзига хос табиати ва ҳайвонот дунёси ана шундай боғни яратиш учун асос бўлиб ҳисобланар эди.

1936 йилда музейнинг зоология бўлими бошлиғи Г. Н. Максимов зооботаника боғи учун мос жой сифатида Термиз шаҳридаги Нариманов кўчасидаги гўшт комбинатига яқин жойни таклиф этади. У жой Термиз тумани "Жданов" колхози ҳудуди ҳисобланар эди. Шу йилдан эътиборан Термиз ҳайвонот боғи шу ерда ўз фаолиятини давом эттириши қарорда кўрсатилган. 1937 йилга келиб округ давлат музейи фаолиятида зоопарк учун ажратилган 20 гектар ер ва 15 гектар тўқайзорни обод қилиш учун қарор қабул қилинди. 1937 йил 21 январдаги Термиз

шаҳар кенгашининг қарорига асосан гўшт комбинати билан шаҳар қамокхонаси ўртасидаги 20 гектар ер зоопарк учун ажратилди. Ажратилган майдонда йирик ҳайвонлар учун тегишли шарт-шароит яратиш учун Г. Н. Максимов катта жонбозлик кўрсатди. Боғ яратиш ва ободончилик ишларини амалга ошириш мақсадида Тошкент шаҳридан 2 та сув чиқарадиган двигатель олиб келинди.

1938 йилда яна бир муҳим воқеа рўй беради, яъни Ўзбекистон Халқ Комиссарлиги фармойишига кўра, музейнинг зоология бўлими мустақил юридик мақомга эга бўлган Зооботаника боғи сифатида ажралиб чиқади. Шунга қарамай, 1938 йил мобайнида у барибир музей тасарруфида қолди.

1939 йилнинг 16 февралига келиб музейнинг зоология бўлими мустақил ташкилот сифатида музейдан ажралиб чиқди ва Сурхондарё округ зооботаника боғи деб номланди. Ҳайвонларнинг яхши яшаши ҳамда уларнинг иқлимга қараб мослашиши учун кўриқхона, ҳайвон ва парранда сақлаш учун атрофи ўралган майдончалар қурилди.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари арафасида, яъни 1942–1946 йилларда, Термиз ҳайвонот боғи вақтинча Тошкент ҳайвонот боғига кўчирилиб, 1947 йилнинг 1 май куни 35 та ҳайвон қайтариб олиб келинди ва Термиз ҳайвонот боғи тўлиқ ишга туширилди.

Термиз ҳайвонот боғининг дастлабки йилларидан токи мустақиллик йилларигача ҳам боғнинг ривожини учун ўзининг бекиёс, беминнат хизмати билан ҳисса қўшиб келган кишилар бу масканни бугунги кунга келиб ажойиб ва бежирим ҳолатга келишида ўзларининг улкан ишларини олиб бордилар. 1934 йилдан ака-ука Максимовлар Термиз ҳайвонот боғининг қурилишида ўзларининг билим ва меҳнатини аямадилар. Улар Термиз ҳайвонот боғининг турли-туман жониворлар бўлимини ривожлантиришда Иттифокда иккинчи ўринга чиқишида катта жонбозлик кўрсатганлар.

Термиз ҳайвонот боғида қуйидаги раҳбар кадрлар иш олиб бордилар:

1. В. Н. Максимов: 1934 йилдан 1964 йилгача.
2. Тангиров: вақтинча 1964 йилда.
3. В. Т. Тюрин: 1964 йилдан 1967 йилгача.
4. Гарбунов: вақтинча 1967 йилда.
5. Б. С. Худойбердиев: 1967 йилдан 1970 йилгача.
6. Н. Дехқонов: 1970 йилдан 1971 йилгача.
7. С. Ақобиров: 1971 йилдан 1973 йилгача.
8. А. Мусаев: 1973 йилдан 1978 йилгача.
9. Х. Махмудов: 1978 йилдан 2000 йилгача.
10. Ч. Сатторов: 2000 йилдан 2006 йилгача.
11. Б. Х. Тошбоев: 2006 йилдан 2014 йилгача.
12. Ч. Сатторов: 2014 йилдан 2017 йилгача.
13. Қ. М. Набиев: 2017–2018 йилларда.
14. К. Н. Туропов: 2018–2019 йилларда.
15. Ш. С. Улашев: 2020–2022 йилларда.
16. Ч. Қ. Сатторов: 2022 йилдан ҳозирги кунгача.

Мазкур раҳбар кадрлар Термиз ҳайвонот боғининг эртаси ва бугуни учун тинмай меҳнат қилдилар. Мустақиллигимизнинг дастлабки ўтиш йилларида Термиз ҳайвонот боғи ҳам иқтисодий қийинчилик кунларини бошидан кечирди. Лекин бу ҳолат узоқ вақт давом этмади. Мамлакатимиз ҳамда вилоят раҳбарияти бу масканга бўлган эътиборини янада кўпроқ қаратиб, уни янги кўринишга олиб келди.

Ҳадемай Сурхондарё вилояти Термиз ҳайвонот боғи ташкил этилганига 86 йил тўлади. Юқорида таъкидланганидек, Термиз ҳайвонот боғининг босиб ўтган шонли йўли ҳар жихатдан ибратли ва бой тарихга эга. Биз қарийб 86 йиллик тарихга эга бўлган бу мўътабар даргоҳ ҳақида, унинг босиб ўтган йўли ҳақида баҳолиқудрат ёритиб беришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

ЎзССР Халқ комиссарлари Кенгаши қарори билан 1938 йил 1 ноябрда Термиз ҳайвонот боғи очилиб, Ўзбекистон ССР Халқ комиссарлари совети ҳузуридаги кўриқхоналар, ҳайвонот боғлари ва шаҳарлар бошқармаси тасарруфига ўтказилди. 1942 йил ЎзССР Халқ Комиссариати қарори билан Термиз ҳайвонот боғи тугатилган эди. Ўзбекистон ССР Вазирлар Советининг 1947 йил 30 сентябрдаги қарори билан ҳайвонот боғи қайта очилди. Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг 1951 йил 12 октябрдаги 2103-сонли қарори билан Тошкент ва Термиз ҳайвонот боғи Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Маданий-маърифий муассасалар қўмитасига ўтказилди.

Ўзбекистон ССР Маданият вазирлигининг 1957 йил 23 майдаги 211-сонли қарори билан Термиз ҳайвонот боғи Ўзбекистон ССР Маданият вазирлиги тизимидан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси тизимига ўтказилди. Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг 1963 йил 4 июндаги 911-сон буйруғига асосан Термиз ҳайвонот боғи Ўзбекистон ССР Фанлар академияси юрисдикциясидан Ўзбекистон ССР Маданият вазирлиги тасарруфига қайтарилди. Ҳайвонот боғи ўзининг барча ишларида ҳайвонлар коллекциялари асосида илмий ва таълим муассасасидир.

1963 йилда Термиз ҳайвонот боғи 5 та бўлимдан иборат эди:

1. Сут эмизувчилар бўлими
2. Қушлар бўлими
3. Балиқлар ва судралувчилар бўлими
4. Маданият бўлими
5. Ботаника бўлими (хўжалик ва ёрдамчи деҳқончилик мавжуд).

Ҳужжатларни биринчи марта қайта ишлаш 1962 йилда амалга оширилган. Инвентар 1948–1958 йиллардаги доимий сақлаш ҳужжатларини ўз ичига олган. Термиз ҳайвонот боғига тегишли барча ҳужжатлар Сурхондарё вилояти давлат архивига топширилиб келинган. Ушбу инвентар Сурхондарё вилояти давлат архивининг 459-фонд, 1-сонли инвентаризациясининг давоми

ҳисобланади. Унга 1939–1980 йиллардаги ҳужжатлар киради.

Ҳайвонот боғи ташкил этиш вақтига оид ҳужжатлар қайта ишлаш учун қабул қилинмади. Термиз ҳайвонот боғи ҳайвонларнинг индивидлари ва турлари бўйича Ўрта Осиёда энг йирик ҳисобланади ва у маҳаллий, иттифоқдош ва хорижий фаунанинг катта ҳайвонлар тўпламини ўз ичига олади.

Термиз ҳайвонот боғи 1979 йилда бешта бўлимдан иборат бўлган:

1. Сут эмизувчилар бўлими
2. Қушлар бўлими
3. Балиқлар ва судралувчилар бўлими
4. Маданий-оммавий ишлар бўлими
5. Ботаника боғи бўлими.

Ҳайвонот боғида хўжалик бўлими ва ёрдамчи хўжалик бўлими мавжуд бўлиб, ҳайвонот боғи ўзининг барча ишларида ҳайвонларнинг коллекцияси асосида илмий-тадқиқот ва таълим муассасаси ҳисобланади.

Асосий вазибалари ҳисобланади:

а) оддий ва ёввойи ҳайвонларда илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш ва боғда мавжуд табиий дарахтларни иқлимлаштириш; б) ҳайвонларнинг яшаш жойлари учун табиий шароитларга имкон қадар яқинроқ муҳитга жойлаштириш; в) аҳоли ўртасида биология фани тўпламларини тақсимлаш, халқ хўжалиги амалиётида уларни қўллаш ва илмий дунёқарашни шакллантириш; г) Совет ижодий дарвинизми иттифоқини оммалаштириш; д) Мактаблар орқали болалар билан кундалик тарбия ва таълим ишлари, зоология ва биологияни ўрганиш; е) тирик ҳайвонларни экспозиция қилишнинг энг катта қамровли аниқ шакл ва усуллари ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш; ф) зоологик билимларни тарғиб қилиш ва ҳайвонлар биологиясини ўрганиш, экологик ҳолатини яхшилаш ва парваришлаш; г) ҳайвонларни озиклантириш масалалари бўйича илмий-тадқиқот ва ишлаб чиқариш ишларини олиб бориш, ҳайвонларда учрайдиган юқумли касалликларни олдини олишга

қаратилган профилактик-лаборатория тадбирларини ўтказиш;

Хужжатларни биринчи марта қайта ишлаш 1962 йилда амалга оширилган. Рўйхатга олиш ишлари 1948–1958 йиллардаги доимий сақлаш хужжатларини ўз ичига олади. Хужжатлар архивга топширилган. Ушбу хужжатлар 459-фонднинг 1-сонли инвентаризациясининг давоми бўлиб, унда илгари қайта ишланмаган хужжатлар ва 1939–1980 йиллардаги хужжатлар бундан мустасно.

Хайвонот боғи ташкил этилган пайтдан бошлаб, хужжатлар қайта ишлаш учун қабул қилинмаган. Хайвонот боғининг ходими Луговецнинг сўзларига кўра, хужжатлар хайвонот боғининг биринчи директори Г. Н. Максимовнинг шахсий архивида сақланади.

Рўйхат хронологик тартибда жойлаштирилган. Ҳамма хужжатлар қайта ишлашга юборилган. Хужжат фондиди қайта ишлашнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, хужжатлар қайта ишлаш учун узоқ вақт давомида қабул қилинган. Бу 1962 йилда амалга оширилган. Шунинг учун 1939–1958 йиллардаги хужжатларни ушбу инвентарга киритиш мақсадга мувофиқдир. Бундай хужжатларнинг камлиги туфайли бир неча йил давомида хужжатлар (47 бирлик) сақланади.

Иш юритиш мавжуд қоидаларга жавоб бермайди ва "Ишлар номенклатураси"га амал қилмайди. Йўл-йўриқ материаллар, ишлаб чиқариш ва молиявий ҳисоботлар, иш фаолияти дастурий таъминотининг бош ҳисоботлари, штат жадваллари, шакллар бўйича ҳисоботлар ва бошқалар доимий сақлаш учун қолдирилди. Илмий ва

тарихий аҳамиятга эга бўлмаган ва амалий аҳамиятини йўқотган хужжатлар 1097 та ҳолатда йўқ қилиш учун танлаб олиниб, улар юзасидан далолатнома тузилди. Вақтинчалик сақлаш хужжатлари (ҳодимлар бўйича материаллар) сақлаш учун хайвонот боғи архивига топширилган.

Хужжатли фондларни қайта ишлашда "Хужжатли материалларнинг намунавий рўйхати"дан (М, 1969 й.) фойдаланилган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Демак, хулоса ўрнида шунини таъкидлаш жоизки, 1934 йилнинг май ойи охирига келиб музей ҳовлисида ноёб хайвон турларидан иборат тирик бурчак ташкил этилди. 1934 йилнинг 7 июнь кунига келиб музейнинг тирик бурчагиди 41 та хайвон тури сақланадиган бўлди. 1934 йил 2 июлига қадар музейга кириш томошабинлар учун бепул бўлган бўлса, аммо хайвонларнинг озикланиши учун харажат талаб этилиши туфайли томошабинларни музейга киритишни пуллик қилиш масаласи қўйилди.

1934 йилда музей қошида ташкил этилган зоология бурчаги 1939 йил 16 февралга келиб алоҳида мустақил ташкилот сифатида ўз иш фаолиятини олиб бора бошлади. Қисқа вақт ичида фидойи табиатшуносларнинг меҳнати туфайли Сурхондарё вилояти зооботаника боғи ўз ўрнини топа билди ва ўлка ёввойи ҳамда жаҳон хайвонот олами билан бойитилиб, оламшумул ютуқларга эришди. Бугунги кунга келиб, Термиз хайвонот боғи ташкил этилганига 85 йил тўлди. Юқорида таъкидланганидек, Термиз хайвонот боғининг босиб ўтган шонли йўли ҳар жиҳатдан ибратли ва бой тарихга эга.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Сурхон тонги. – 2011. – 26 май.
2. Ботиров И. Т. Сурхондарё вилояти ўлкашунослик музейи тарихи. – Тошкент: Фан, 2011. – 22 б.
3. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 459-фонд, 1-рўйхат, 170-иш, 3,7,10 - varaқлар.
4. Термиз йилномаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 26 б.
5. Сурхондарё вилояти давлат архиви 459- фонд, 1-рўйхат, 170-иш, 5-варақ.
6. Сурхондарё вилояти давлат архиви 459- фонд, 1-рўйхат, 170-иш, 1-варақ.